

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu.

Čović, Borivoj

1991

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/86e90245-aeec-4ea6-996e-76cd89ebb7fd>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

UDC 903.2/.5"637/638"(497.1)+572"653"(497.1)(082)

UDC Benac A. +012+937/938+807.5(082)

YU ISBN 86-7123-032-5

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA XCV

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
KNJIGA 27

ZBORNİK RADOVA
POSVEĆENIH AKADEMIKU
ALOJZU BENCU

Redakcioni odbor

Edina Alirejsović, Borivoj Čović, Milorad Ekmečić, Desanka Kovačević-Kojić

Glavni urednik

Borivoj Čović,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

SARAJEVO 1991.

RIMSKA ŽIGOSANA OPEKA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

ANTE ŠKEGRO

Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo

Apstrakt. U radu se analizira rimska krovna, zidna i podna opeka na kojoj su ostali tragovi pečata radionica koje su ju proizvodile ili majstora koji su radili u ovim radionicama, a koje su se nalazile na području Bosne i Hercegovine. U radu su uzeti u obzir svi do sada objavljeni i neobjavljeni primjerci ove vrste građevinskog materijala. Uzete su u obzir i one opeke koje su, krajem I. st. n. e. nastajale u lokalnim radionicama, kao i vojnička opeka sa žigovima. Analizira se i import crijeva i opeke iz sjeveroitaljskih, panonskih i vojničkih radionica izvan Bosne i Hercegovine, a uzete su u obzir i radionice za koje se nisu mogli utvrditi nikakvi žigovi niti drugi simboli radionica ili majstora.

Zidanje pečenom opekom preovladalo je u građevinarstvu tek sa rimskom vlašću. Masovnija, pak, upotreba ove vrste građevinskog materijala otpočela je još na početku Carstva, prvo u prijestolnici, a potom i u provincijama. Indirektno svjedočanstvo ovom nalazimo u djelu rimskog arhitekta Marka Vitruvija Polija (I. st. s. e.) »De architectura«, kada govori o nepečenoj opeci: »Itaque primum de lateribus, quae de terra duci eos oporteat, dicam«¹.

Car August sam ističe da je carsku prijestolnicu naslijedio sazidanu od opeke, a kako više nije odgovarala veličini i sjaju Carstva, preuredio ju je u prijestolnicu od mramora².

U vrijeme kada je na istočnojadranskim prostorima uspostavlja na rimska vlast, rimske strukture i savršenije tehnike graditeljstva bile su već formirane³, pa su procesom romanizacije postepeno prenošene i na istočnojadransku obalu i u unutrašnjost rimske Dalmacije. Ovdje je upotreba pečene opeke, u prvo vrijeme, bila ograničena isključivo na dijelove objekata izloženih vlazi, kao pokrovni materijal, u

¹ Vitruvius, 1955, 88.

² Suetonius, 1951, 166.

³ M. Suić, 1976, 105; Isti, 1981, 273, 275—276.

izradi podova i pločnika, a u manjoj mjeri za zidanje, uglavnom, u kombinaciji sa drugim građevinskim materijalom (*opus mixtum*)⁴. Masovnija upotreba rimske pečene opeke u građevinarstvu provincija otpočela je sa carevima Flavijevcima i Elijevima.

Nekolicina, uglavnom izuzetno bogatih rimskih kolonista, gradila je i na hercegovačko-bosanskim prostorima cijele objekte pečenom opekam (velika vila u Višićima⁵ kod Čapljine, rimska vila u Brodču kod Bijeljine i dr.). Od opeke su zidani dijelovi termi u rimskoj Domaviji⁶, a na Mogorjelu kod Čapljine rimska je opeka korištena kao libažni sloj, te za ojačanje dovratnika. Za gradnju Mogorjela korišteni su produkti i vlastite figline⁷. U rudarskom naselju na Japri pločnici su bili popločani heksagonalnim opekama⁸, dok je pristupni put rimskom banjском kompleksu na Pištalinama u Laktašima bio, također, popločan kvadratnom opekam.

Za cijelo vrijeme boravka na bosansko-hercegovačkim prostorima, i rimske su jedinice proizvodile pečenu opeku i keramiku⁹, u prvom redu za svoje vojničke objekte, a nerijetko su je i uvozile iz dalmatinskih garnizonskih figlina, zavisno od vremena i područja gradnje sličnih objekata.

Na istočnojadransku obalu, ali i dublje u unutrašnjost, u prvim decenijama principata, rimski krovni crijep i zidna opeka, najčešće su uvoženi iz različitih sjeveroitalskih figlina, najviše iz okolice Akvileje. Uvoz je išao ustaljenim trgovačkim putevima preko Salone¹⁰, Narone¹¹, i neumske luke¹². Uvoz nije bio znatniji u unutrašnjosti rimske Dalmacije, osim na području rudarskih distrikata Sane i Japre, zbog rizičnijeg i manje ekonomičnog transporta, ali i manje intenzivne gradnje ovom vrstom građevinskog materijala u najranijem principatu. U sjeverozapadnu i sjevernu Bosnu opeka je uvožena, ponajviše, iz siscijanskih figlina¹³.

Na području Hercegovine lokalne figline su se počele javljati već u zadnjim decenijama prvog stoljeća. Neke od njih svoje proizvode obilježavaju pečatima. Radi se, uglavnom, o lokalnim radionicama koje su proizvodile manje kvalitetan crijep i opeku u odnosu na one uvožene sa sjeveroitalskog područja. U centralnoj i istočnoj Bosni lokalne figline se također javljaju tokom prvih decenija II. st. Proizvode krovnu i zidnu opeku, a osim sarajevskih, bugojanske

⁴ Isti, 1981, 110—111.

⁵ I. Čremošnik, 1965, 151 i d.

⁶ V. Radimski, 1894a, 20 i sl. 32.

⁷ I. Bojanovski, 1969, 47 i sl. 13.

⁸ Đ. Basler, 1977, 163.

⁹ M. Suić, 1981, 262.

¹⁰ E. Dyggve, 1928, 25; G. Novak, 1948, 129; M. Suić, 1956—1957, 39 i d.; M. Suić, 1976, 187; Isti, 1981, 176; CIL III 2922.

¹¹ N. Cambi, 1989, 39—56.

¹² K. Patsch, 1897a, 528; E. Pašalić, 1960, 65; Z. Marić, 1989, 59, bilj. 21.

¹³ Tab. II, 10. D. Sergejevski, 1934, 28.

i srebreničkih, uglavnom, ne žigošu svoje proizvode. Masovnija produkcija ovih antičkih radionica bila je uvjetovana intenzivnijom građevinskom djelatnošću i na području Imotskog, Livanjskog i Glamočkog polja, te u jajačkom i šipovskom kraju. Tako se i na bosansko-hercegovačke prostore već krajem I. i početkom II. st. veoma uspješno prenijela tehnika gradnje ovom vrstom građevinskog materijala. Uvoz, iako nije u potpunosti prestao, bitno se smanjio, a odnosio se, uglavnom, na luksuzniji građevinski materijal¹⁴. Lokalna proizvodnja ove vrste građevinskog materijala u Bosni i Hercegovini, gotovo u potpunosti, je preovladala sredinom II. st.¹⁵. U isto vrijeme sjevernointalske figline počinju zapadati u period krize proizvodnje i plasmana svojih proizvoda, osobito na istočnojadranske prostore.

Kako je područje Bosne i Hercegovine do 9. g. n. e. u potpunosti okupirano i ušlo u sastav provincije Ilirik, kasnije većim dijelom Dalmacije i manjim Panonije, politikom pridobijanja pojedinih etničkih prvaka i zajednica, uslijedila je gradnja novih urbanih centara (kolonijâ rimskih građana¹⁶ i municipijâ¹⁷), čime su osigurani uvjeti za intenzivniji rad i plasman proizvoda brojnih lokalnih rimskih figlina.

VOJNIČKI PEČATI

Osim što su donijele okupacionu vlast i administraciju, novi jezik, nova božanstva i obrede, rimske okupacione trupe vrlo intenzivno su učestvovala i u stvaranju novih urbanih centara. U sastavu vojničkih logora ili u urbanim središtima, vojnički majstori su se uspješno bavili različitim zanatima, među kojima je bio i opekarski. U rimskoj Dalmaciji antičke figline su gotovo uvijek sastavni dio važnijih garnizonskih sjedišta. Sa ruševina vojničkog logora Gračine na Humcu kod Ljubuškog zasnježene su figline dviju rimskih legija i dviju kohorti. Jedan fragment opeke sa pečatom LEG(io) VIII AVG(usta)¹⁸ (T. I, 1) pronađen je krajem prošlog stoljeća u ruševinama ovog logora, a 1980. još jedan fragment opeke sa istim pečatom u sondi 2/1980.¹⁹ Ista takva opeka pronađena je krajem prošlog stoljeća i u Duvnu²⁰. U Gradničima kod Čitluka također je pronađen još jedan

¹⁴ E. Pašalić, 1984, 241.

¹⁵ O figlinama i opeci: C. Patsch, 1922, 114—116, 121—127; I. Bojanovski, 1980, 53—58; U rimskoj Dalmaciji: J. J. Wilkes, 1969, 499—502.

¹⁶ Res publica Aquarum S... (početak 2. pol. II, st.); Colonia metalli Domaviani (Srebrenica, III. st.); Colonia RIS...? (Rogatica, III. st.).

¹⁷ Mun. Diluntum (kraj I. ili početak II. st.); mun. Bistunsium (Vespanzijan); mun. Delminiensium (Hadrijan); mun. Malvesiatium (Vespanzijan); mun. Raetinium (Vespanzijan); mun. Salvium (Hadrijan); mun. Sarzaticum (Hadrijan ?; M. Aurelije ?); mun. Splonistarium (Hadrijan ?; M. Aurelije ?).

¹⁸ Legija je opeku proizvodila od 69—86. godine u Smrdeljima kod Burnuma. A. Betz, 1938, 51; C. Patsch, 1897, 338—340.

¹⁹ AEMBiH, VIII/1884, 87, 88.

²⁰ V. Atanacković-Salčić, 1977, 82; I. Bojanovski, 1985, 78, T. I, 1, 2; Isti, 1988, 367.

fragment tegule sa ovakvim pečatom²¹, ali nije sigurno da li fragment tegule sa pečatom LEG(ionis) IIII F(laviae) [F(elicis) (T. I, 2) potječe iz ruševina ovog logora. Vrlo je vjerojatno da je to fragment opeke iz ruševina rimskog oratorija u Vitini kod Ljubuškog²².

U okolici vojničkog logora na Gračinama opeku je proizvodila, najvjerojatnije, i Cohors I Belgarum equitata²³, koja je ovdje garnizonirala tokom II. i III. st. Jedan fragment opeke sa pečatom [Coh(or)tis] I BELD(arum)²⁴ (T. I, 3) pronađen je u ruševinama istog vojničkog objekta. Fragmenti opeke sa žigom [C(o)]HO(rtis) VII[I] Voluntariorum također su uzidani u vojnički logor na Gračinama²⁵.

Pripadnici neke manje jedinice rimske XIII legije Geminae proizvodili su opeku u sjeverozapadnoj Bosni. Tako je u ruševinama rimskog vojničkog objekta na Crkvini kod Velike Kladuše, među brojnim ulomcima crijepa i opeke, 1891. g. pronađen i jedan na kojem je utisnut žig L(egionis) XIII G(eminae)²⁶ (T. I, 4).

UVOZNA OPEKA

Odmah, sa rimskim vojnicima i novopridošlim rimskim kolonistima, na hercegovačko-bosanske prostore počeli su pristizati proizvođači sjevernoitalske figline PANSIANA²⁷. Prvi kontingenti dospjeli su na ager rimske kolonije Narone, koji je zahvaćao veći dio današnje Hercegovine. Tegule iz ove figline najprije su bile ugrađene u rimski vojnički logor na Gračinama. Logor je, u prvoj fazi, bio podignut najkasnije do 14. g. n. e. Za njegovu izgradnju, dok se nisu stvorili uvjeti za otvaranje vojničkih figlina, uvožena je, u najnužnijim količinama, sjevernoitalska opeka. Bili su to proizvođači iz najranijeg perioda djelovanja ove figline (43/42. g. s. e.). Iz ovog logora je jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) C(lodi) P(ansi) PANSIANA (T. I, 5), a drugi je imao najvjerojatnije isti pečat, ali mu je prvi dio odlomljen²⁸.

Ni kada je postala vlasništvo careva ova tvornica nije prestajala plasirati crijep i opeku na istočnojadransku obalu. Tako je u ruševinama rimskog naselja na području Gradca kod Neuma registrirana

²¹ M. Vego, 1961, 30—31.

²² Č. Truhelka, 1893, 676, sl. 4; Isti, 1895, 526, sl. 59; C. Patsch, 1900a, 81; CIL III 14021; M. Suić, 1981, 262—276 (o figlini u Smrdeljima); K. Patsch, 1899a, 493 (o radu ove figline 70—86. g. u blizini Bigesta — Donji Rađišići kod Ljubuškog).

²³ C. Patsch, 1922, 116; E. Pašalić, 1960, 83; I. Bojanovski, 1985, 81, T. I, 5.

²⁴ V. Atanacković-Salčić, 1977, 82.

²⁵ Isto, 81; V. Atanacković-Salčić, 1978, 74.

²⁶ V. Radimski, 1893, 493, sl. 27; CIL III, 13339³ = 14023.

²⁷ O figlini: C. Gregorutti, 1886, 221, 224, bilj. 18. i 19; A. Calderini, 1930; R. Matijašić, 1987, 528—529.

²⁸ V. Atanacković-Salčić, 1978, 76; I. Bojanovski, 1985, 78, T. I, 1, 2; Isti, 1988, 367.

jedna tegula sa žigom TI(beri) PANSIA[na]²⁹ (T. I, 6), a fragment sa potpunim ovakvim pečatom pronađen je, zajedno sa fragmentom na kojem je žig PANS[iana] u ruševinama rimske kuće sa mozaicima i u maloj kućici br. 2 u Stocu³⁰. Iz Grčina u Potocima kod Mostara, potječe do sada neobjavljivani fragment tegule sa pečatom ...]PANSI-ANA³¹.

Jedinstvena tegula sa pečatom NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana) (T. I, 7) pronađena je unutar rimskog privrednog kompleksa na Mogorjelu kod Čapljine³².

Na hercegovačko-bosanskim prostorima najprisutnije su tegule sa pečatom PANSIANA (T. I, 8). Proizvođene su u vrijeme vladavine cara Augusta³³. U rimskom građevinskom kompleksu na Posuškom Gradcu pronađene su tegule sa djelimično očuvanim žigovima: PANSIAN[a], PAN[siana], [Pansian]A, P[ansiana] i PA[nsiana]³⁴. Iz ruševina rimskog objekta na Proboju kod Ljubuškog potječe pet tegula sa pečatima: PANSIANA, PANSIAN[a], PAN[siana], PA[nsiana] i Pa]NSIANA³⁵, dok jedan fragment, sa cjeloovitim pečatom, potječe iz ruševina rimskog objekta sa Gradca kod Neuma³⁶. U ruševinama rimske vile u Dratelju kod Čapljine Patsch je 1904. g. pronašao fragment tegule sa istim pečatom³⁷. Neobjavljeni fragmenti tegula sa ovakvim pečatom potječu sa Krtelevca kod Stoca³⁸. Iz Vojnovića u Klobuku kod Ljubuškog je fragment tegule na kojem je u potpunosti sačuvan žig PANSIANA³⁹. Fragmenti tegula sa žigovima Pa]NSIAN[a] i Pansia]NA su iz Studenaca kod Čapljine i Zličine u Radišićima kod Ljubuškog⁴⁰, te tegula sa pečatom [Pan]SIANA iz ruševina rimske vile u Višićima⁴¹.

Rimski crijeper, a u manjem obimu i opeka, u ranocarskom periodu uvožen je, najviše preko luke u Saloni⁴² i u unutrašnjost rimske Dalmacije. V. Radimský je 1894. g., osim fragmenata tegule sa pečatom PA(n)SIANA (T. I, 9), na području Duvna registrirao i dva fragmenta na kojima je bio pečat [So]LON[as]⁴³, SO[lonas] i fragment opeke sa jedinstvenim pečatom ARRI[na of(icina)]⁴⁴ (T. I, 12). Sa Suhače kod Livna potječe tegula sa žigom ...]ARTORIAN[...⁴⁵ (T. I, 11).

²⁹ Č. Truhelka, 1892, 358, T. VII; Isti, 1893a, 295, sl. 64.

³⁰ Č. Truhelka, 1893, 291a, sl. 48.

³¹ Inventar III, 423.

³² Isto, 352.

³³ R. Matijašić, 1989, 63 i 66.

³⁴ C. Patsch, 1904, 289—290.

³⁵ F. Fiala, 1897, 163.

³⁶ Č. Truhelka, 1892, 358; Isti, 1893a, 295, sl. 63.

³⁷ K. Patsch, 1904a, 44.

³⁸ Inventar III, 383.

³⁹ Isto, 389.

⁴⁰ Isto, 294 i 295.

⁴¹ Isto, 427.

⁴² C. Patsch, 1922, 11; O antičkoj luci u Saloni: M. Zaninović, 1988, 13—15.

⁴³ V. Radimský, 1896, 157, sl. 54 i 53.

⁴⁴ Isti, 1894 300.

⁴⁵ CIL III 10183¹⁰².

Na ovo područje uvoz građevinskog materijala išao je novosagrađenom magistralnom cestom, koju je realizirao namjesnik rimske Dalmacije (*legatus Augusti pro praetore*) P. C. Dolabella. On je 16/17. g. izgradio magistralnu komunikaciju »a colonia Salonitana ad Fines provinciae Illyrici«⁴⁶. Vodila je iz Salone preko Čitluka (kod Sinja) pravcem — vrelo Cetine — Uništa — Grahovo — Grkovci — Glamočko polje — Mliništa — Pecka — Podrašnica — Banja Luka — Sava⁴⁷.

Tegule ove figline bile su u upotrebi i tokom kasnoantičkog doba. Tako je u ruševinama bazilike iz V. st. u Klobuku 1954. g. D. Sergejevski registrirao »jedan crijep« sa žigom PA(n)SIANA.⁴⁸ Fragmenti tegula iz ove figline nađeni su i na Crkvini u Tasovčićima, jedan sa dijelom očuvanog žiga Pans]IANA, a drugi sa cijelim žigom PANSI-ANA⁴⁹. Unutar jedne antičke grobnice na Čerinu kod Čitluka bio je ugrađen fragment tegule na kojem je očuvan pečat PANSIANA⁵⁰. Figlina je obustavila rad pod Vespanzijanom⁵¹.

Graditeljski pothvati prvog i drugog stoljeća rimske uprave u Bosni i Hercegovini nisu mogli biti zadovoljeni samo produktima figline PANSIANA. Na ager naronitanske kolonije svoje je proizvode, u prvoj polovici I. stoljeća n. e.⁵², plasirala i plemenska figlina SOLONAS (T. I, 10). U ruševinama rimske kuće sa mozaicima u Stocu pronađeno je šest fragmenata tegula na kojima su pečati: SOLON[s], SOLO[nas], S[olonas], [S]OLONAS, [S]OLONA[s] i [So]LON[as]⁵³, dok su dva fragmenta iz Duvna već spomenuta. U Dračevici kod Proboja u Ljubuškom, F. Fiala je registrirao u ruševinama rimske gospodarske zgrade fragment opeke sa pečatom [S]OLON[as], a također i u Tasovčićima. Sa rimskog privrednog kompleksa, najvećeg antičkog arhitektonskog objekta u Bosni i Hercegovini, na Mogorjelu kod Čapljine (sred. III. st.⁵⁴ do 401. g.) potječe također neobjavljeni fragment rimske tegule sa žigom SOLO[nas]⁵⁵.

I figlina Q. Cl. Ambrosija iz okolice Aquileje plasirala je krajem I. i tokom II. st. svoje produkte u Bosnu i Hercegovinu. Jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) CL[odi Ambrosi], pronađen je u ruševinama kuće sa mozaicima u Stocu. Uz cestu Ljubuški — Vitina, unutar rimskih ruševina, blizu mjesta Zličina u Radišićima kod Ljubuškog Patsch je 1896. g. pronašao jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) CLODI AMBROSI⁵⁶ (T. I, 13). Na Crkvini u Vitaljini kod Lju-

⁴⁶ CIL III 319a = 10156a + CIL III 3200; J. Bojanovski, 1974, 41, tab. I i II.

⁴⁷ I. Bojanovski, 1974, 47.

⁴⁸ D. Sergejevski, 1954, 198.

⁴⁹ K. Patsch, 1906, 381—382.

⁵⁰ C. Patsch, 1904, 279, 283.

⁵¹ R. Matijašić, 1989, 63—64.

⁵² R. Matijašić, 1989, 64.

⁵³ C. Truhelka, 1893a, 293 i 294, sl. 58, 57, 56 i br. 1—6.

⁵⁴ I. Bojanovski, 1969a, 154.

⁵⁵ Inventar III, 322.

⁵⁶ K. Patsch, 1896, 194; CIL III p. 2328; C. Patsch, 1904, 284, bilj. 7.

O nalazima tegula na istočnom Jadranu: B. Slapšak, 1974, 173—181. Figlina je radila u mjestu S. Giorgio di Nogaro tokom I. i II. st.

buškog u ruševinama luksuzne rimske vile koja se nalazila neposredno uz rimski most preko Trebižata, pronađena su četiri primjerka opeke sa pečatima Q(vinti) CLODI AMBROSI, Q(vinti) CLODI AMBR[osi], [Q(vinti) Clo]DI AMBRO[si] i Q(vinti) CL[odi Ambrosi]⁵⁷. Jedan fragment opeke sa žigom Q(vinti) CL[odi Ambrosi], pronađen je i u rimskim ruševinama u Stocu⁵⁸, dok je primjerak tegule, sa potpunim pečatom pronađen unutar ruševina rimskog kompleksa na Mogorjelu⁵⁹.

Na ageru rimske kolonije Narone zabilježeni su produkti još jedne sjeveroitalske figline. U ruševinama rimskog gospodarskog objekta u Proboju kod Ljubuškog pronađeni su fragmenti tegule sa pečatima C(ai) TITI [Hermer(otis)] i [C(ai) Titi Her]MER(otis)⁶⁰, dok je jedan primjerak sa potpunim pečatom C(ai) TITI HERMER(otis) (T. II, 1) pronađen u ruševinama rimskog objekta na Zličini⁶¹. Iz Gradca kod Neuma je fragment također sa cjelovitim ovim pečatom⁶². Jedan fragment tegule iz ove figline bio je ugrađen u prostoriju 21 D rimske vile u Višićima. Sačuvan je samo drugi dio pečata [C(ai) Titi] HERMER(otis)⁶³. Radila je u drugoj polovici I. st. n. e.⁶⁴.

U ranocarsko doba treba najvjerojatnije staviti i djelovanje figlina koje je svoje produkte žigosala pečatom COELI⁶⁵. Njeni produkti stigli su na područje naronitanskog agera još u vrijeme gradnje velikog poljoprivrednog kompleksa u Višićima i to neretvanskom trgovačkom magistralom. U prostoriji 9 A ovog velikog poljoprivredno-stambenog kompleksa nađena su dva fragmenta opeke sa pečatima COELI (T. II, 2) i [Co]ELI⁶⁶.

Negdje iz okolice Akvileje na područje naronitanskog agera stizali su u drugoj polovini I. i početkom II. st. n. e. i vrlo kvalitetni produkti figline Epidiusovih⁶⁷. Njeni proizvodi registrirani su još u Saloni (oba Epidiusa i Theodorusa, a Valerija Magna u Alboni). U ruševinama rimske vile u Višićima u prostoriji 9 A, pronađen je fragment tegule na kojem je žig L(uci) EPIDI THEO[dori]⁶⁸ (T. II, 3). Iz ruševina istog poljoprivrednog kompleksa (objekat D) potječe i jedinstveni fragment opeke na kojem je utisnut žig M(arci) VAL DO[...]⁶⁹ (T. II, 5). Ovo je prvo registriranje ove figline na istočnojadranskim pro-

⁵⁷ I. Bojanovski, 1985, 82, T. II, 1, 2, 3, 4.

⁵⁸ Č. Truhelka, 1893a, 294, 59.

⁵⁹ Inventar III, 354.

⁶⁰ F. Fiala, 1897, 163.

⁶¹ C. Patsch, 1899, 235, sl. 62.

⁶² Č. Truhelka, 1893a, 295, sl. 62.

⁶³ Inventar III, 498.

⁶⁴ R. Matijašić, 1989, 64.

⁶⁵ Pečati figline su T(iti) CAELIVS ili COELI. Radi u ranocarskom periodu u okolici Akvileje ili u Istri. C. Patsch, 1907a, 27.

⁶⁶ Inventar III, 433, 434.

⁶⁷ Vlasnici su joj bili G. M. Epidius i L. Epidius Theodorus, kao i Valeria Magna (CIL V 8110¹⁵²). Sudeći po nalazima oko Akvileje, (CIL V 8110), mora da je tamo i radila. Proizvodi i keramiku (R. Matijašić, 1989, 64—65).

⁶⁸ Inventar III, 426.

⁶⁹ Isto, 425.

storima, a vjerojatno ga treba dovesti u vezu sa tegulama M(arci) VAL DOR iz Klagenfurta⁷⁰. Iz prostorije 22 B istog objekta potječe i opeka sa žigom T·R·D·[... (T. II, 4). Produkti ove figline nalaženi su u okolici Pule, Akvileje i Salone⁷¹. Iz prostorije 11 D ovog istog kompleksa je fragmenti tegule sa žigom [Lep]I(d)IVS EVC[arpus] (T. II, 7).

U ruševinama rimskog urbanog naselja sa termama i luksuznim zgradama na području jugozapadnog Stoca 1892. g., među fragmentima žigosane opeke (SOLONAS, Q(vinti) CLODI AMBROSI), registrirane su i tegule sa pečatima [Q(vinti) G]RAVI PRISC(i)⁷² (T. II, 6), [C(ai)] PR(isci) CAS[siani]⁷³ (T. III, 15), SVPER⁷⁴ (T. II, 8), [Tib(eri) Vetti] AVITI⁷⁵ (T. III, 7), fragment tegule sa očuvana samo prva dva slova žiga: AR[...],⁷⁶ te fragment opeke sa pečatom [Ex] PR(aedis) CAS(ia-nis)⁷⁷.

U ruševinama rimske vile u Dretelju kod Čapljine, zajedno sa ulomcima tegula figline PANSIANA, registriran je i fragment zidne opeke na kojoj je žig. [M(arci) C(ai?) Cre]SIMI⁷⁸ (T. II, 11). U rimskoj Dalmaciji proizvodi ove figline registrirani su još samo jednom⁷⁹.

U privredno-stambeni kompleks na Mogorjelu kod Čapljine, bili su, uz tegule figlina AMBROSI, NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana) i SOLONAS, ugrađeni i proizvodi figlina koji su svoje produkte obilježavali pečatima PRCF⁸⁰ (T. III, 1) i ATVS⁸¹.

Rimska opeka je tokom zadnjih decenija I. i početkom II. st. uvožena i u bihački kraj. C. Patsch je u ruševinama kasnoantičkog refugija na Bugar-Gradu pronašao dva fragmenta cigle na kojima je jedinstveni žig [H?]ERACLI(s) (T. III, 2) i [H]ERA[cli(s)]⁸². Ovdje su dospjeli kao spolija. Patsch je, na osnovi ovog, zaključio da je u bihački kraj rimski krovni crijep uvožen u jednakim količinama kao i u duvanjski, ljubuški i stolački kraj⁸³.

U rudarski zapadnobosanski bazen tokom I. i II. st. uvoženi su, uglavnom za potrebe gradnje metaloprerađivačkih i administrativnih objekata i ranokršćanske bazilike, proizvodi figline SISC(ia) (T. II, 10), i to u značajnim količinama⁸⁴. Da su njeni produkti bili od osobite kvalitete i široke upotrebe, svjedoče nalazi ove opeke u pločnicima

⁷⁰ I. Čremošnik, 1965, 167.

⁷¹ Isto, 167, T. IV, 3.

⁷² F. Fiala — C. Patsch, 1895, 276, sl. 90.

⁷³ Č. Truhelka, 1893a, 294, sl. 61.

⁷⁴ F. Fiala — C. Patsch, 1895, 276, sl. 91.

⁷⁵ Č. Truhelka, 1893a, 294, sl. 60.

⁷⁶ Isto, 295.

⁷⁷ Isto, 294, sl. 61.

⁷⁸ C. Patsch, 1904, 278, sl. 161.

⁷⁹ CIL III 14025.

⁸⁰ Inventar III, 353.

⁸¹ Isto, 321.

⁸² K. Patsch, 1898, 345—346, sl. 23 i 22.

⁸³ Isto, 346.

⁸⁴ D. Basler, 1977, 163—164.

termalnih objekata⁸⁵ kao i u taracama samog rudarskog naselja na Japri⁸⁶. Značajnijem uvozu siscijanske opeke u ovaj kraj pridonosila je i činjenica relativne blizine i ekonomičnost riječnog transporta⁸⁷, a na-dasve izuzetno kvalitetna opeka.

Ostalo je neriješeno pitanje da li su produkti sa žigom M(arci) VIB(i) C·O·F (T. II, 12) uvezeni sa sjevernoitalskih područja, ili su bili izrađivani negdje na dalmatinskom području. Jedan fragment opeke sa ovim pečatom pronađen je u ruševinama rimskog objekta na Krehin-Gradcu kod Čitluka⁸⁸. Isto tako nepoznato je gdje je proizvođena opeka sa pečatima [. . .]AR[. . .] Conduetrius⁸⁹.

LOKALNE FIGLINE

Već u drugoj polovici I. st. rimske vlasti na hercegovačkobosanskim prostorima počinju se otvarati lokalne figline, koje se razvijaju ili nastaju pod uticajem vojničkih figlina ili vojničkih majstora. Neri-jetko su vlasnici ovih radionica novodoseljeni poslovni Italici, ali i Grci, koji odreda u njima upošljavaju vrsne majstore. Ove se radio-nice, uglavnom, koncentriraju u okolici ili u sastavu pojedinih urbanih naselja. Često su u sastavu većih antičkih privrednih objekata i podmi-ruju potrebu isključivo vlastite ili nešto šire gradnje (velika vila u Vi-šićima, Mogorjelo i dr.).

Na području Hercegovine u antici je djelovalo više lokalnih fi-glina. U sastavu rimskog urbanog centra u Grčinama (Potoci) kod Mos-tara, u vremenu iza I. st. djelovale su tri lokalne figline. Izrađivale su opeku i crijep, manje kvalitetan u odnosu na sjevernoitalski, ali su bile konkurentnije. Patsch je 1904. g. objavio jedan fragment »žmur-njaka« sa dijelom očuvanog dvostrukog pečata na kojem se jasno čita-ju samo neka slova IVNI[B?]A . . . ENA[e]⁹⁰ (T. III, 4). Sa istog loka-liteta potječe i fragment opeke kod kojega je također očuvan dio žiga od kojega su samo dva prva slova čitljivija, a ostale je Patsch, kako sam kaže, slobodnije nadopunio kao CAI+LI[. . .]⁹¹ (T. III, 5). Na frag-mentu tegule iz istog objekta, očuvan je jasno čitljiv završni dio pečata . . .]NE⁹² (T. III, 8). Sa istog lokaliteta potječe i neobjavljeni fragment tegule sa pečatom CENR⁹³. Koncentracija ovoliko lokalnih fi-glina na ovom mjestu upozorava kako na veliki značaj same rimske aglomeracije na Grčinama, tako i na kratkotrajnost rada i lokalni zna-čaj ovdašnjih antičkih radionica opeke.

⁸⁵ Đ. Basler, 1972, 68.

⁸⁶ Isti, 1977, sl. 15.

⁸⁷ E. Pašalić — Đ. Basler, 1962, 221; O plovnim putevima Sanom i Unom: E. Pašalić, 1960, 15—16.

⁸⁸ C. Patsch, 1904, 282, sl. 163.

⁸⁹ Č. Truhelka, 1893, 295.

⁹⁰ K. Patsch, 1904a, 34, sl. 1; Isti, 1904, 265, sl. 136.

⁹¹ Isti, 1904a, 34, sl. 2; Isti, 1904, sl. 136.

⁹² C. Patsch, 1904, 265, sl. 138.

⁹³ Inventar III, 424.

Iz Hodbine kod Mostara potječe fragment tegule na koju je utisnut žig MVB C[...] ⁹⁴ (T. III, 3), isto tako lokalnog karaktera.

Iz ruševina rimskog objekta u Proboju kod Ljubuškog (vjerojatno sa kraja III. ili početka IV. st.) potječu dva fragmenta opeke sa žigovima IVL(i)COD(ri) ⁹⁵ (T. II, 9) i [L(uci)]MALTINI ABASCANTI ⁹⁶ (T. II, 13). S obzirom na mali broj nalaza opeke na kojoj su utisnuti ovi pečati, te na rustičnost samih pečata, može se pretpostaviti da se radi o lokalnim opekarskim radionicama, osim Abaskantijeve.

Po Patschovom mišljenju, u Dabrici kod Stoca ili u samom Stocu radila je figlina koja je svoje proizvode obilježavala pečatom SERVILIA ⁹⁷. Jedan fragment ove kvalitetne opeke je 1902. g. pronašao Patsch u Dabrici, dok potpuno očuvani primjerak tegule sa ovim pečatom potječe iz ruševina rimskog kompleksa u Stocu (T. III, 6).

U Bosni su prve lokalne figline otvorene na području antičkih Argentarija i Sarajevskog polja. Krajem prvog stoljeća rimske uprave neki Grk Saturnius započeo je u Domaviji proizvodnju krovnog crijeva i opeke koja se upotrebljavala za podizanje različitih antičkih objekata za proizvodnju srebra, olova i cinka. Cijeli objekti ovdašnjih pogona, ili neki njihovi dijelovi, izrađeni su od opeke. Međutim, do sada je sa ovog mjesta sačuvan samo jedan fragment podne opeke sa dijelom očuvanog žiga SAT[urnius?] (T. III, 14). Bio je ugrađen u rimsku Kuriju u Srebrenici ⁹⁸. Na ovom prostoru radila je i keramička radionica (ili je bila ista radionica sa nekoliko majstora?), koja je svoje proizvode obilježavala pečatom GLYKON ⁹⁹ (T. III, 10). Očito su i ovi majstori, ciglari i keramičari, bili dio rimske armije stručnjaka angažiranih na proizvodnji plemenitih i drugih metala u ovom dijelu provincije Dalmacije. Za potrebe rimskog rudarskog centra u Domaviji, opeku je izrađivala još jedna radionica čiji je žig [...]NIVS[...] (T. III, 11) bio utisnut u opeku pronađenu u Srebrenici. U rimskim Argentarijama vjerojatno su djelovale još neke rimske radionice za proizvodnju građevinskog materijala, a gotovo sigurno i keramičke robe, koja je imala značajnu prođu na ovom području.

U Sarajevskom polju u antici je djelovalo barem pet antičkih figlina. Za njih dvije nisu identificirani žigovi. Najstarija od njih bila je figlina koja je svoje proizvode izrađivala za potrebe rimskog urbanog i termalnog kompleksa na Ilidži, čiji se najraniji objekti datiraju u I. st. ¹⁰⁰ Odavde potječu i brojni keramički predmeti.

Krajem III. ili početkom IV. st. radile su dvije figline na periferiji antičkog naselja koje se, sa zgradama i vrtovima, prostiralo od Marijin-dvora do Skenderije i Koševa, a koje su svoje proizvode obilježavale pečatima NIMIXAM (=MAXIMIN) i CONSTA[...] ¹⁰¹ Na mje-

⁹⁴ Isto, 315.

⁹⁵ F. Fiala — C. Patsch, 1895, 280, sl. 107.

⁹⁶ F. Fiala, 1893, 524, sl. 17; F. Fiala — C. Patsch, 1895, 281, sl. 108.

⁹⁷ C. Patsch, 1893, 284, sl. 167.

⁹⁸ V. Radimski, 1892, 10, sl. 12; Isti, 1893, 231, sl. 19.

⁹⁹ K. Patsch, 1914, 186, sl. 71.

¹⁰⁰ E. Pašalić, 1975, 213.

¹⁰¹ Đ. Basler smatra da je to jedna radionica sa različitim majstorima (1972, 29).

stu između ulica V. Putnika, Vrbanje i Istarske te Zemaljskog muzeja nađena su dva fragmenta rimske opeke sa pečatom NIMIXAM (T. III, 13) i NIM[ixam]¹⁰². Na lijevoj obali Miljacke (Kovačići), 1899. V. Radimský je registrirao dva fragmenta tegula sa pečatom CONST[... (T. III, 12). Unutar rimskog objekta (*villa rustica*?) na Carini u Sarajevu, 1939. g. pronađena su još četiri fragmenta tegula sa ovim žigom¹⁰³, te jedan sa dijelom ovog pečata [C]ON[sta]...

Među brojnim ulomcima zidne cigle i krovnog crijepa, u blizini nekadašnje sarajevske ciglane i gradskog kamenoloma (iz vremena austrougarske uprave) na lijevoj obali Miljacke, 1892. g. pronađena su tri fragmenta tegula, sa nečitim duguljastim pravokutnim pečatima. Kako su pečati bili gotovo sasvim izlizani, a na osnovi donekle očuvanog početka imena vlasnika figlina na žigu, Radimský je, i na osnovi podudarnosti sa pečatom sa *vasa cretacea* (CIL III, 6010) ovaj žig pročitao kao CONATIVII¹⁰⁴. Moguće je da se radi o figlini koja je svoje produkte žigosala pečatom CONSTA[...], na što bi mogla upućivati i blizina nalaza.

Na području Bugojna radila je u drugom i na početku trećeg st. »jedna opštinska tvornica vezana za susjedne municipije Bistua Vetus (njen tvornički žig je BISTVES)...«¹⁰⁵ (T. III, 9). Iz ove figline, koja je bila locirana na mjestu i danas aktivne ciglane u Bugojnu¹⁰⁶ potječe jedinstvena opeka sa pečatom, pronađena 1958. g. (na Crkvinu) među brojnim ulomcima iste vrlo kvalitetne cigle i crijepa. Lociranje ove antičke figline na ovom mjestu moglo bi biti od posebnog značaja za ubiciranje antičkih Mun. Bistue.

Tokom III. i IV. st. na području Malog Mošunja (Bist. Nova) radila je također jedna, vjerojatno municipalna figlina, koja je proizvodila opeku, crijep i posuđe. Sa Crkvine (Kalvarija) u Mošunju kod Viteza potječe velika količina ulomaka cigle, crijeпа i dr., a na jednom komadu crijeпа utisnut je i žig A V (ili X)¹⁰⁷.

ZAKLJUČAK

Na bosansko-hercegovačkim prostorima od uvezene opeke najčešće se susreću proizvodi sjevernoitalske figline PANSIANA. S obzirom na dugogodišnji rad ove figline i odličnu kvalitetu njenih proizvoda, to je i razumljivo. Uz njene proizvode, uglavnom na području Hercegovine, za graditeljske pothvate bogatih rimskih poduzetnika, kolonista, ali i vojske, dovoženi su i proizvodi (najviše krovni crijep i luksuzni proizvodi) figlina SOLONAS, AMBROSIANA i HERMEROTIS,

¹⁰² D. Sergejevski, 1947, 20—21. Figline MAXIMIN[usa] i CONSTA[ntinusa] Sergejevski datira u III. st.

¹⁰³ Isto, 16, 19.

¹⁰⁴ V. Radimski, 1895, 109.

¹⁰⁵ J. Petrović, 1960—1961, 230, sl. 1; I. Bojanovski, 1988, 162.

¹⁰⁶ I. Bojanovski, 1974, 144, sl. 14.

¹⁰⁷ E. Pašalić, 1975, 177.

i drugih sjevernoitalskih. Ugrađivani su, u velikim količinama, uglavnom u privrednostambene i vojničke objekte u Višićima kod Čapljine, privrednostambene i vojničke objekte antičkog Diluntuma, u utvrđeni privredni kompleks na Mogorjelu kod Čapljine, antički objekat u Proboju kod Ljubuškog, vojnički logor na Gračinama (Humac) kod Ljubuškog i dr. Uvoz iz ovih figlina na hercegovačko područje išao je posredstvom trgovaca iz Narone i Salone. Ovdje su, kao i u luci Iadera, a vjerojatno i Neuma, zabilježena lučka stovarišta gdje se mogla skladištiti i ovakva vrsta trgovačke robe, a onda transportirati u unutrašnjost. Uvoz crijeva iz sjevernoitalskih figlina počeo se značajnije smanjivati već u drugoj polovici I. st. Već ranije su pojedine vojne okupacione jedinice imale u sastavu svojih garnizona i majstore za proizvodnju crijeva i opeke, pa je uskoro uslijedilo otvaranje i nekolicine lokalnih figlina, koje su nadzirali ili vojni stručnjaci, ili majstori kolonisti i njihovi oslobođenici. Njihovi proizvodi veoma uspješno konkuriraju uvoznjoj opeci, odmah na početku. Sjeverni i sjeverozapadni krajevi Bosne opskrbljivani su crijepom i ciglom u toku nekoliko stoljeća iz siscijanskih figlina. Jednostavnost i ekonomičnost riječnog transporta išli su u prilog uvozu.

Osim uvozne opeke, na području Bosne i Hercegovine registrovano je petnaest figlina, bez vojničkih, koje su svoje proizvode obilježavale različitim pečatima. Osim ovih, do sada je na bosansko-hercegovačkom području, registrirano još preko dvadeset antičkih figlina. Četvrtasti tip ovakvih peći, koje je I. Bojanovski datirao okvirno u drugu polovicu I. i u II. st., otkriveno je, do sada, na pet lokaliteta: Višići, Mesihovina kod Duvna — Studena Vrla, Srebrenica — Lješansko polje, Sarajevo — Alipašina džamija, Bosanska Krupa — Ljusina¹⁰⁸. Nešto kasnije djelovale su figline u Ždrijelu kod Nevesinja i u Čapljini. Tokom III. st. mogla je raditi figlina na Mogorjelu kao i ona u Žitomisliću kod Mostara. U kojem su periodu radile figline u Jajcu (Dolabije — Bravice), Šipovu (Dabrljevo i Krčevine), Bosanskom Novom (Rakanske Barice)¹⁰⁹, Ključu (Todorovići), Banjaluci (Barlovci i Ramići), Bugojnu (Vesela i Čipuljić), Duvnu (Eminovo Selo, Mujdžići), Skelanima¹¹⁰, i dr. nismo sigurni.

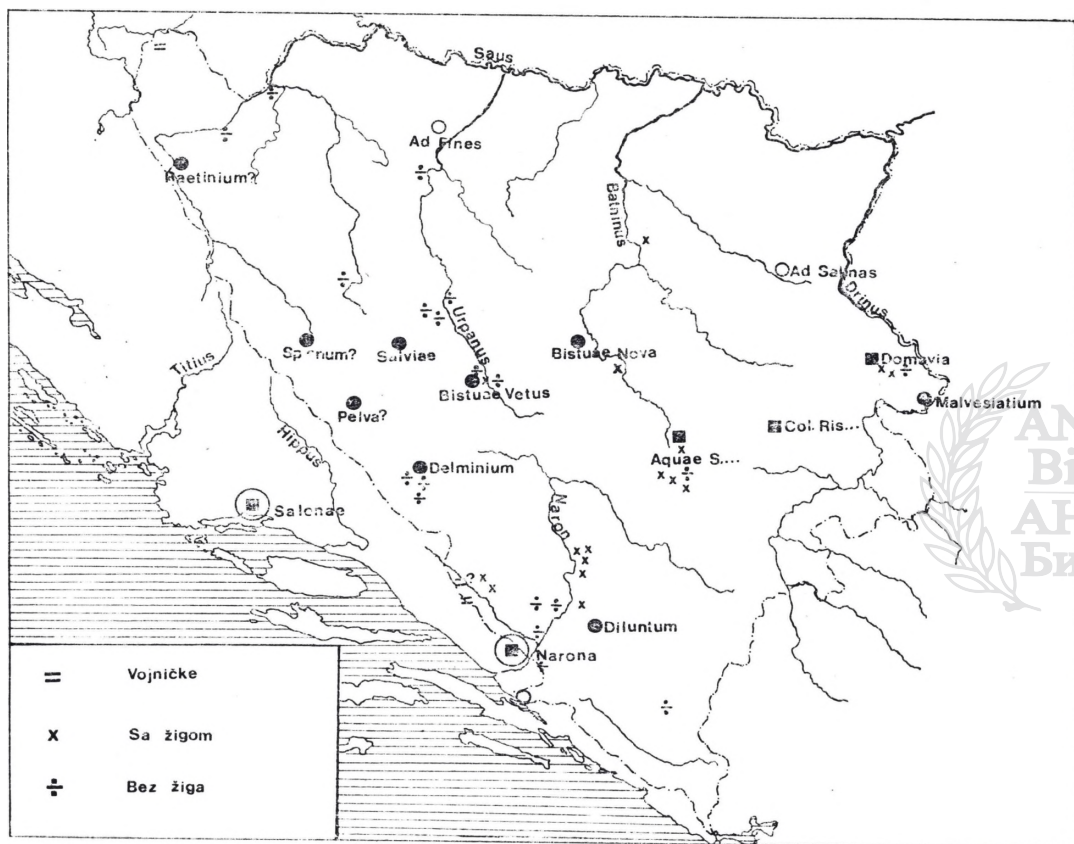
Učešće rimske žigosane i nežigosane krovne, zidne, podne i dr. opeke, u antičkom graditeljstvu Bosne i Hercegovine, bilo je veoma zapaženo. Prve decenije rimske uprave, ovdje je preovladavala uvozna opeka. Treba imati u vidu da je samo manji dio proizvoda antičkih figlina bio obilježen žigom radionice ili majstora. Tokom II. i III. st., samo na području Sarajevskog polja radi pet do sada poznatih figlina, koje ciglu, crijep i keramiku plasiraju širom agera rimske kolonije Aquae S... Slično je i sa četiri do sada otkrivene antičke figline na području Bijelog polja kod Mostara. Najviše svojih proizvoda davale su za potrebe gradnje antičkog naselja na Grčinama. Kvaliteta njihovih proi-

¹⁰⁸ B. Raunig, 1974, 203—214.

¹⁰⁹ Iz ove figline je fragment tegule sa tekstom: Vivas e[st] ama], qui laler- [cla f(ecit) et] qui ea ce [perit. K. Patsch, 1914, 186, Isti, 1893a, 87. Isti, 1898a, 494—496; Isti, 1900a, 63—66; CIL III p. 2166.

¹¹⁰ K. Patsch, 1907, 434, sl. 3.

zvoda nije bila na razini sjevernoitalskih. Ove figline imale su kraći radni vijek, odnosno proizvodile su crijep i opeku dok je postojala potreba za njima na tom području. Slično je bilo i sa figlinama koncentriranim na ageru municipija Malvesiatija u istočnoj Bosni i na području Domavije. Tri od njih, do sada registriranih, obilježavale su svoje proizvode pečatima. Velika potražnja krovnog crijepa, cigle i keramike u centralnoj Bosni prouzrokovala je i nastajanje općinskih figlina na području antičkih Bistua i Delminija. Lokalne figline otvorene su, uglavnom, na području Hercegovine, te jugozapadne ili srednje Bosne (karta 1).

Antičke figline u Bosni i Hercegovini

Antičke lokalne radionice crijepa, cigle i podne opeke na području Bosne i Hercegovine proizvodile su, manje-više, ovu vrstu građevinskog materijala, sve do vremena velikih društvenih potresa, koji su, provalom Istočnih i Zapadnih Gota, zahvatili ova područja. Kasnija društveno-politička situacija nije dozvoljavala njihov značajniji rad. Ni pokušaji restauracije Rimskog Carstva za cara Justinijana (527—565) nisu pogodovali značajnijoj produkciji antičkih lokalnih figlina. Novopridošli narodi donijeli su nove kulture stanovanja, pa u narednim stoljećima ove antičke radionice i vještina proizvodnje cigle i crijepa, u potpunosti postaju nepoznati.

IZVORI:

- CIL III, V (Corpus inscriptionum Latinarum) consilio et auctoritate Academiae litterarum Borussicae editum, Berolini. Ed. Th. Mommsen, 1873, 1872.
- Inventar III (Inventar gradevinskih nalaza III (cigle, freske i mozaici) u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
- Suetonius (1951): *The Lives of the Caesars*, T. I, II, 28. Harvard University Press — W. Heinemann LTD, Cambridge-Massachusetts-London.
- Vitruvius (1955): *On Architecture*, T. I, III, 1. W. Heinemann LTD, Harvard University Press- London-Cambridge-Massachusetts.

RÖMISCHE GESTEMPELTE ZIEGEL IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Im zentralen Teil der römischen Provinz Dalmatien, dem heutigen Bosnien und Herzegowina, wurde unter anderem auch mit gebrannten Ziegeln gebaut. Die illyrische Welt hatte dieses Baumaterial vor Ankunft des römischen Besatzungsheeres und der römischen Administration nicht gekannt. In der ersten Zeit wurden Ziegel und Dachziegel in das Gebiet der Herzegowina und in etwas geringerem Umfang auch nach Bosnien, zur Gänze eingeführt. Diese Einfuhr wurde von der römischen Besatzungsarmee begonnen, in erster Linie für den Ausbau des Garnisonsmittelpunktes auf Gračine am Humac bei Ljubuški. Aus dieser Festung gingen nämlich schon in den Sechzigerjahren des 1. Jh. v. u. Z. fast alle Strafexpeditionen gegen die illyrischen Stämme im Inneren Dalmatiens aus, besonders gegen die aufrührerischen Delmaten. Da während der Eroberungszüge die Ziegelbrennereien der Garnisonen weit entfernt waren, wurden die nötigen Ziegel und Dachziegel von den norditalischen *figlina* eingeführt. Die Erzeugnisse der *figlina* PANSIANA kamen hier schon um das Jahr 43/42 v. u. Z. an.

Sobald es die Situation erlaubte, begannen die Fachleute aus den Reihen des römischen Heeres mit der Herstellung von Ziegeln und Dachziegeln in örtlichen Ziegelbrennereien (*figlinae*). In den Ruinen des Militärlagers auf Gračine wurden Erzeugnisse der *figlina* der Legion VIII Augusta gefunden, welche in den Jahren 69 bis 86 in Smrdelji, bei Burnum in Betrieb war. Auch die Legion IIII Flavia Felix baute ihre Erzeugnisse in das Mauerwerk dieser Militärfestung ein u. zw. im Zeitraum von Jahre 70 bis zum Jahre 86. Diese *figlina* hatte ihre Herstellungsstätte ebenfalls in Smrdelji.

Während des 2. und 3. Jahrhunderts erzeugten die Kohorten I Belgarum equitata und VIII Voluntariorum Ziegel in eigenen Ziegelwerken, die sich irgendwo in der Nähe des Militärlagers auf Gračine befanden, wo man noch immer reiche Tonerdelager hoher Qualität finden kann.

Die Angehörigen eines Teiles der XIII Legion Geminae, die einige Zeit irgendwo in Westbosnien ihre Garnison hatten, haben ebenfalls in der Nähe von Velika Kladuša Ziegel und Dachziegel hergestellt.

Mit den römischen Truppen kamen in die Provinz Dalmatien auch die ersten römischen und griechischen Geschäftsleute, die, unter anderem, auch mit der Einfuhr von Dachziegeln, und in kleinerem Umfang, auch von Ziegeln, begannen. Die ersten Mengen kamen auf dem Seeweg und sodann über den Narenta-Fluss für den Baubedarf auf dem Gebiet des Agers der Kolonie Narona. Die Erzeugnisse der Ziegelbrennereien PANSIANA, Q. C. AMBROSI und SOLO-NAS, gelangten, ausser in dieses Gebiet, in kleinen Mengen, auch in das Landesinnere Dalmatiens, bis nach Livno und Duvno. In kleineren Mengen wurden auch die Produkte folgender Ziegelbrennereien eingeführt: Q. T. HERMER(otis), CO-ELI[us], EPIDIVS und wahrscheinlich auch Erzeugnisse der *figlina* ARR[iana], M. VAL DOR[...], LEPIDIVS EVC[arpus], PR. CAS[sianus], SVPER, T. V. AVITI, CAS(sianus), [H]ERACLIS, u. a.

Für den Bedarf des Baus von Bergwerksanlagen, Verwaltungs-, Wohn- und Sakralgebäuden des westbosnischen Bergbaudistrikts wurden Ziegel hoher Qualität importiert, die aus den Werkstätten des antiken Siscia stammten. Der Transport erfolgte über die Flüsse Sava, Una und Sana, gleich zu Beginn der Erze-gewinnung in diesem Gebiet.

Gegen Ende des ersten Jahrhunderts der römischen Okkupation, begannen, vor allem römische und griechische, aber auch orientalische Geschäftsleute mit der örtlichen Herstellung von Dach- und Mauerziegeln. Ihre *figlinae* erzeugten Baumaterial, vor allem für den Lokalbedarf. Im Bergbaubezirk des antiken Argentaria, im heutigen Ostbosnien, wurden Dach- und Mauerziegel, sowie andere Baumaterial, vor allem von Griechen und Orientalen gefertigt. Zwei *figlinae*, die bis jetzt im Gebiet des antiken Domavia registriert wurden, bezeichneten ihre Produkte mit den Stempeln SAT[urnius?] und ...]NIVS[...

Für den Bedarf des antiken Zentrums in Grčine am Bijelo Polje bei Mostar und dessen weitere Umgebung, wurden hauptsächlich zweitklassige Dach- und Mauerziegel hergestellt und zwar von den Ziegelbrennereien IVNI [B?]A... ANA(e), CAI+LI, ...]NE und CENR[... Es scheint, dass diese *figlinae* nicht von grosser Bedeutung waren und auch nicht über einen längeren Zeitraum arbeiteten.

Irgendwo in der Umgebung Mostars, wahrscheinlich in Hodbina, arbeitete eine *figlina*, die ihre Erzeugnisse mit dem Stempel MVBC[... kennzeichnete.

In den Überresten der römischen Anlagen in Proboj bei Ljubuški wurden Erzeugnisse aus den Ziegelbrennereien des III. und IV. Jahrhunderts gefunden, mit den Stempeln IVL(i) COD[ri?] und L(uci) MALTINI ABASCANTI. In Dabrica bei Stolac oder in Stolac selbst arbeitete zur ziemlich gleichen Zeit die *figlina* SERVILIA.

Im Sarajevoer Feld, am Rande der antiken Stadtsiedlung, wirkten im Laufe des III. Jahrhunderts die *figline* MAXIMIN(us) und CONSTA(ntius), während im Verlauf des I. und II. Jahrhunderts die keramische Werkstatt eines gewissen COSIVS im Thermalbadzentrum Ilidža bei Sarajevo tätig war.

Für den Bedarf des Munizipiums erzeugte während des I. und wahrscheinlich auch des II. Jahrhunderts, die *figlina* BISTVES in Bugojno Dach- und Mauerziegel.

Im Laufe des III. und IV. Jh. arbeitete in Mali Mošunj bei Vitez eine *figlina*, welche ihre Erzeugnisse mit den Stempeln A und V (oder X) kennzeichnete.

Ausser den Ziegelbrennereien, die Ziegel mit Stempel herstellten, wurden im Gebiet des heutigen Bosnien und Herzegowina noch über zwanzig *figlina* registriert. Einige davon waren Bestandteil grosser antiker Wirtschaftsanlagen oder Befestigungen (Višići, Mogorjelo, des befestigte Lager bei Doboj u. a.).

LITERATURA:

- V. Atanacković-Salčić (1977): *Gračine, Humac, Ljubuški — antički vojni logor sa naseljem*, AP, 19, 80—85.
(1978): *Gračine, Humac, Ljubuški — antički vojni logor sa naseljem*, AP, 20, 73—77.
- P. Bakula (1867): *Schematismus custodiae provincialis Hercegovina*, Split.
- Đ. Basler (1972): *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
(1977): *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM A, n. s. XXX/XXXI, 121—171.
- A. Betz (1938): *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Abhandl. des archäolog.-epigraph. Seminares der Universität Wien, N. F. Heft 3.
- I. Bojanovski (1969): *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara*, NS, XII, Sarajevo, 27—54.

- (1969a): *Mogorjelo-rimsko Turres*, GZM, A. n. s. XXIV, 137—163.
- (1974): *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, XLII/2, Sarajevo.
- (1980): *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 41—72.
- (1985): *Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste* (pagus Scunasticus). 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški, 65—94.
- (1988): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, LXVI 6, Sarajevo.
- A. Calderini (1930): *Aquileia Romana*, Milano.
- N. Cambi (1989): *Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici*. Međunarodni simpozij »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«, Sarajevo 6—7. oktobar 1988, Sarajevo, 39—56.
- I. Čremošnik (1965): *Rimska vila u Višićima*, GZM, A. n. s. XX, 147—260.
- E. Dyggve (1928): *Recherches à Salonae I*, Kopenhagen.
- F. Fiala (1893): *Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine*, GZM V, 511—532.
- (1897): *Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina*, WMBH, 163—172.
- F. Fiala — C. Patsch (1895): *Untersuchungen römischer Fundorte in der Herzegovina*, WMBH III, 257—283.
- C. Gregorutti (1886): *La figlina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria*. Atti e Memorie della società istriana di archeologia e storia patria II, 213—253.
- Z. Marić (1989): *Daorsi i Narona* (koreferat uz referat Nenada Cambija o Naroni). Međunarodni simpozijum »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi« Sarajevo 6—7. oktobar 1989, Sarajevo, 57—59.
- R. Mađijašić (1987): *La produzione ed il commercio di tegole ed Aquileia*. Aquileia e l'Alto Adriatico, Antichita Altoadriatiche, 29, 2.
- (1989): *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije*. Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatskom primorju. Znanstveni skup, Krk, 24—27. IX 1985, Zagreb 1989, 61—71.
- G. Novak (1948): *Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji*, HZ, I, Zagreb, 129—152.
- E. Pašalić (1960): *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- (1975): *Sabrano djelo*, Sarajevo.
- (1984): *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n. e.* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 191—307.
- E. Pašalić — Đ. Basler (1962): *Dolina Japre — rudarski metalurški antički centri*, AP, 4, 217—221.
- C. Patsch (1893) *Bericht über eine Reise in Bosnien*, WMBH, XVI, 125—141.
- (1896): *Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog*, GZM, VIII, 193—195.
- (1897): *Die legio VIII Augusta in Dalmatien*, WMBH, V, 338—340.
- (1897a): *Mali rimski nahodaji i posmatranja*, GZM, IX, 511—537.
- (1898): *Japodi*, GZM, X, 335—364.
- (1898a): *Rimska nalazišta u kotaru novljanskom*, GZM, X, 493—501.
- (1899): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, VI, 154—273.
- (1899a): *Nove tekovine muzeja u Kninu*, GZM, XI, 481—535.

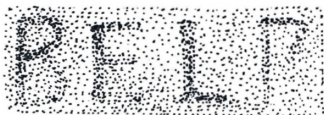
- (1900): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, VII, 33—166.
- (1900a): *Ziegel Stempel der Legio IIII Flavia felix aus Vitina bei Ljubuški*, WMBH, V, 338—340.
- (1904): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, IX, 171—301.
- (1904a): *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM, XVI, 33—59.
- (1906): *Pseudo Skilaxovo jezero, Prinos povijesti donjeg porijekla Neretve*, GZM, XVIII, 367—390.
- (1907): *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, XIX, 431—470.
- (1907a): *Zur Geschichte und Topographie von Naron.* In Kommission bei A. Hölder, Wien.
- (1914): *Zbirke rimskih i grčkih starina u Bos. Herc. Zemaljskom muzeju*, GZM, XXVI, 141—219.
- (1922): *Historische Wanderung im Karst und an der Adria.* Die Herzegowina einst und jetzt, Wien.
- J. Petrović (1960—1961): *Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa*, GZM, XV—XVI, 229—234.
- V. Radimský (1892): *Arheološke crtice*, GZM, IV, 119—223.
- (1892a): *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891*, GZM, IV, 1—24.
- (1893): *Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia bei Srebrenica*, WMBH, I, 218—253.
- (1894): *Starine kotara županjačkog u Bosni*, GZM, VI, 283—319.
- (1894a): *Izveštaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893*, GZM, VI, 1—47.
- (1896): *Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Zupanjac in Bosnien*, WMBH, IV, 135—169.
- B. Raunig (1974): *Rimska ciglarska peć u Ljusini kod Bosanske Krupe*, Zbornik krajiških muzeja, VI, 203—214.
- D. Sergejevski (1934): *Rimski spomenici iz Bosne*, Spomenik SKA, LX, 1—28.
- (1947): *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, GZM, II, 13—50.
- (1954): *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM, n. s., IX, 189—210.
- B. Slapšak (1974): *Tegula Q. Clodi Ambrosi, Situla 14/15, Opvscvla Iosepho Kastelic Sexagenario dicata*, Ljubljana, 173—181.
- M. Suić (1956—1957): *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera*, Zbornik Historijskog instituta u Zadru, II, 1, 13—50.
- (1976): *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- (1981): *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar.
- C. Truhelka (1892): *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, IV, 340—365.
- (1893): *Rimske iskopine u Vitini*, GZM, V, 673—678.
- (1893a): *Zenica und Stolac*, Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina, WMBH, I, 273—302.
- (1895): *Aufdeckung einer römischen Ruine in Vitina (Herzegowina)*, WMBH, III, 522—526.
- M. Vego (1961): *Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo.
- M. Zaninović (1988): *Salona antička luka*. KARAKA, 1—2, Split, 13—15.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

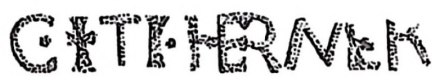
12

13

1 Gračine (Ljubuški); 2 Gračine (?); 3 Gračine; 4 Velika Kladuša; 5 Gračine; 6 Gradac (Neum); 7 Mogorjelo (Čapljina); 8 Proboj (Ljubuški); 9 Duvno; 10 Stolac; 11 Suhaća (Livno); 12 Duvno; 13 Radišići (Ljubuški).

Crteži: A. Bučo

1 2

3 4

5 6

7 8

9

10

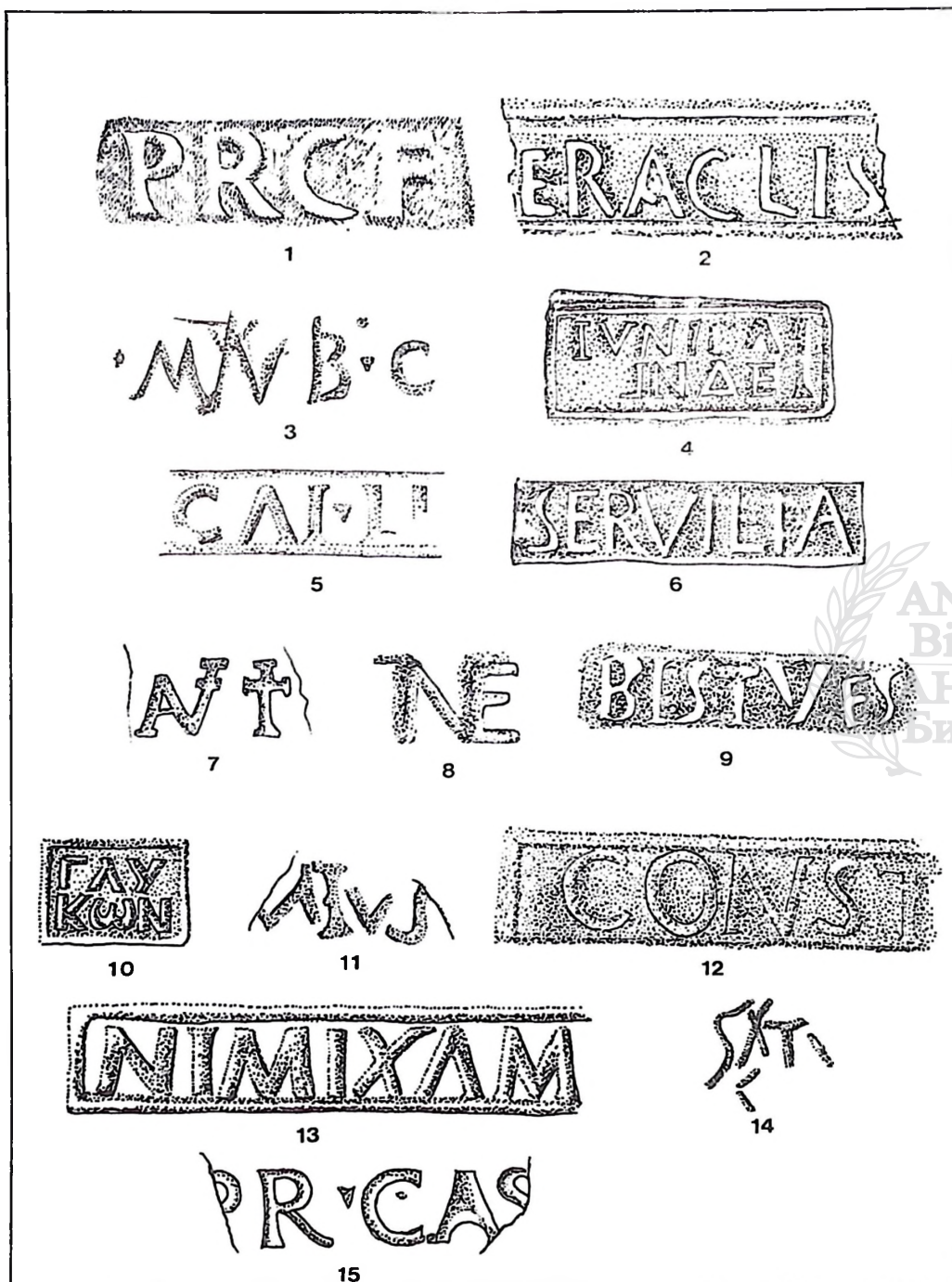
11

12

13

1 Radišići (Ljubuški); 2 Višići (Čapljina); 3 Višići; 4 Višići; 5 Višići; 6 Stolac; 7 Višići; 8 Stolac; 9 Proboj (Ljubuški); 10 Blagaj (Bosanski Novi); 11 Dretelj (Čapljina); 12 Krehin Gradac (Čitluk); 13 Proboj (Ljubuški).

Crteži: A. Bučo

1 Mogorjelo (Čapljina); 2 Bugar-Grad (Bihać); 3 Hodbina (Mostar); 4 Grčine (Potoci, Mostar); 5 Grčine; 6 Stolac; 7 Stolac; 8 Grčine; 9 Bugojno; 10 Srebrenica; 11 Srebrenica; 12 Sarajevo; 13 Sarajevo; 14 Proboj (Ljubuški); 15 Stolac.
Crteži: A. Bučo